
INHOUD

Woord vooraf	5
0 Inleiding	14
0.1 Bronnen	15
0.2 SKKN-inventarisaties en illustraties	16
0.3 Literatuur ten aanzien van avondmaalsgerei	18
<i>Duitsland</i>	18
<i>Nederland</i>	20
0.4 Aanzet tot het in kaart brengen van de religieuze cultuur van Nederlandse lutherse gemeenten en structuren	21
0.5 Vraagstelling, opbouw en methodologie	25
0.6 Interdisciplinaire aanpak door middel van onder meer <i>Memory</i> -studies en <i>Material Christianity</i>	27

DEEL I AVONDMAALSVIERING IN DE NEDERLANDSE LUTHERSE TRADITIE

HOOFDSTUK 1

De inrichting van het kerkgebouw voor de avondmaalsviering	35
1.1 Dooptuin	37
1.2 Altaartafel	41
1.3 Vormgeving van altaartafels	41
1.4 Plaats van de altaartafel in combinatie met de uitdelingswijze	44
1.5 Afbeeldingen van uitdelingswijzen	47
1.6 Latere ontwikkelingen van de kerkinrichting rondom de altaartafel	54

HOOFDSTUK 2

Voorbeelden van het bewaarde avondmaalsgerei van enige gemeenten	61
2.1 Samengestelde ensembles	62
2.2 Utrecht	63
2.3 Monnickendam	69
2.4 Zutphen	75
2.5 Rotterdam	80
2.6 Afrondende opmerkingen en vooruitblik	85

HOOFDSTUK 3

Liturgische ontwikkelingen betreffende de avondmaalsviering	87
3.1 Liturgische ontwikkelingen en identiteit	88
3.2 Vroegste geschiedenis en kernen van latere discussies	88

3.3	Eerste ontwikkelingen en tendensen vanaf de zeventiende eeuw	89
3.3.1	Structureren van zondagmorgendiensten	90
3.3.2	Vorbereiding op de avondmaalsviering	93
3.3.3	Avondmaalsviering	97
3.3.4	Frequentie van de avondmaalsviering	98
3.3.5	Gehechtheid aan het avondmaal/huisavondmaal	99
3.3.6	Brood-ouweldiscussies en inscripties samenhangend met broodgebruik	100
3.3.7	Hoge waardering voor het avondmaal en kerkelijke tucht	106
3.4	Voortgaande ontwikkelingen in de achttiende en negentiende eeuw	109
3.4.1	Frequentie van de avondmaalsviering	109
3.4.2	Avondmaalsmijding en de invloed van het Piëtisme	110
3.4.3	Vrouwenbekers als voorboden van een veranderende uitdelingspraktijk?	113
3.4.4	Avondmaalsgemeenschap over grenzen van kerkgenootschappen heen	115
3.4.5	De negentiende eeuw; bewustwording, herbronning en heroriëntatie	115
3.5.	Twintigste-eeuwse ontwikkelingen	117
3.5.1	Nederlandse lutherse avondmaalsviering in het kruispunt van ontwikkelingen	118
3.5.2	Uitgebreide avondmaalsgemeenschap	121
3.5.3	Avondmaalsliederen en de term 'gedachtenis' als ijkpunten en vergelijkpunten.	122
3.5.4	Enige verkenningen van liederen bij het avondmaal	123
3.5.5	Gedachtenisaspect en <i>presentia realis</i>	125
3.6	De dynamiek van de lutherse avondmaalstraditie waarbinnen het te bestuderen gerei gebruikt werd	126

DEEL II

LUTHERANEN EN HUN WAARDERING VOOR HET AVONDMAAL VIA FORM EN MATERIAAL VAN AVONDMAALGEREI

Inleiding	130
-----------	-----

HOOFDSTUK 4

Het doorgebruiken of vervangen van voorreformato- riturgisch gerei

133

4.1	Het doorgebruiken van ouder/bestaand liturgisch vaatwerk in Nederland	134
4.2	Vergelijking met Duitsland	137
4.2.1	Voortgaand gebruik van bestaand gerei	137
	<i>Excurs: Door Luther zelf gebruikt?</i>	138
4.2.2	Aanschaf van nieuw gerei	140
4.3	Gereformeerde aanbevelingen omtrent materiaal en vorm	142
4.4	Nederlandse hoofdlijnen	142
4.4.1	De gereformeerde soberheid voorbij	144
4.5	Afrondende opmerkingen	147

HOOFDSTUK 5**Liturgisch gerei in diverse vormen****149**

5.2	Inleiding	150
5.2	Onderscheiden vormen en namen	150
5.2.1	Neemt en drinkt	150
5.2.1.1	Kelken, bekers en kleine bekertjes	151
	<i>Excurs: Kelkvorm als lay-out voor een beeldgedicht</i>	159
5.2.1.2	Kannen	161
5.2.2	Neemt en eet	163
5.2.2.1	Patenen, ouweldoosjes en brooddozen	163
5.2.2.2	Aanvullingen op het klassieke ensemble: van borden tot 'tazza's'	165
5.2.3	Conclusies ten aanzien van ouweldoosjes en tazza's	173
5.3	Objecten met een profaan verleden	175
5.4	Herbestemd avondmaalsgerei	175
5.5	Gerei voor huisavondmaal	176
5.6	Conclusies bij deel II	182

DEEL III**HERKOMST VAN DE OBJECTEN -
VERVAARDIGING EN SCHENKING****HOOFDSTUK 6****Zilversmeden en donateurs****189**

6.1	Inleiding	190
6.2.	Schenkingen	191
6.2.1	Eigen eer of <i>Soli Deo Gloria</i> ?	191
6.3	Vervaardigers	193
6.3.1	Verspreiding van in Nederland vervaardigd avondmaalsgerei	194
6.3.2	Buitenlandse invloeden op het lutherse avondmaalsgerei via zilversmeden	196
6.3.2.1	Augsburg en Frankenthal	197
6.3.3	Enige Nederlandse werken van hoog ambachtelijk niveau in lutherse gemeenten	200
6.3.3.1	Zilversmeden werkzaam in de zeventiende eeuw	201
	<i>Fransoys of Frederick Elioet</i>	
	<i>Andries Gril</i>	
	<i>Gilis Prick Magnus Lucassen</i>	
6.3.3.2	Zilversmeden werkzaam in de achttiende eeuw	202
	<i>Christiaan Warenberg</i>	
	<i>Johan Marcus Lentz</i>	
	<i>Johannes Schiotling</i>	
	<i>Reynier Brand.</i>	
	<i>Cornelis Wilhelmus Rensing</i>	

6.3.3.3	Zilversmid werkzaam in de negentiende eeuw <i>Jacob Helweg</i>	207
6.3.4	Afrondende opmerkingen	208
6.4	Schenkerscultuur	208
6.4.1	Schenkersinscripties in Duitsland en Nederland	209
6.5	Geschenken van zilversmeden	210
6.6	Memoria en verwante schenkingsaanleidingen	211
6.7	Individuele giften met persoonlijke aanleidingen als eigen jubilea	214
6.7.1	Voorbeelden van complicaties bij het aanvullende onderzoek naar schenkersnamen	215
6.8	Schenkingen in relatie met een meer uitgesproken kerkelijke taak of functie	218
6.8.1	Kerkenraden en kerkenraadsleden	218
6.8.2	Predikanten of leden van hun families	223
6.9	Voorbeelden van relaties tot de gemeente(n)	227
6.9.1	Adel verplicht	227
6.9.1.1	Adel	229
6.9.1.2	Koninklijk Huis	231
6.9.1.3	Familiewapens	234
6.9.2	Verschillende netwerken in kerkelijk verband	235
6.9.2.1	Intern: gelegenheidsverbanden en verenigingen	235
6.9.2.2	Tussenpositie: wijder verspreide familienamen	241
6.9.2.3	Extern: verre vrienden en goede bureu	243
6.10	Nadere beschouwingen rond schenkersinscripties	247

DEEL IV DECORATIES

Inleiding	254
-----------	-----

HOOFDSTUK 7

Tekstuele versieringen	257
-------------------------------	------------

7.1	Inscripties op het avondmaalsgerei als verwijzingen naar de lutherse traditie	258
7.1.	Nederlandse en Duitse vergelijkingen	259
7.1.2	De <i>Confessio Augustana</i> toegespitst op de avondmaalsopvatting	261
7.2	De <i>Confessio Augustana</i> genoemd op avondmaalsgerei	263
7.2.1	De naam van de gemeente in combinatie met een verwijzing naar de <i>Confessio Augustana</i>	263
7.2.2	Kerkzegels op avondmaalsgerei	266
7.2.2.1	Gemeenten met een kerkzegel op het avondmaalsgerei	270
7.3	Overige inscripties met de naamsaanduiding van de gemeente	280
7.3.1	Inscripties waarin de naam van de gemeente gecombineerd wordt met een verwijzing naar de lutherse traditie en/of de lutherse kerk ter plaatse	280
7.3.2	Inscripties waarin alleen de naam van de gemeente of alleen de aanduiding 'luthers' voorkomt	282
7.4	Inscripties aangaande avondmaalsvroomheid	283

7.4.1	Inleidende opmerkingen	283
7.4.2	Bijbelteksten en vroomheidsцитaten op Nederlands en Duits avondmaalsgerei	283
7.4.3	Bijbelцитaten op luthers avondmaalsgerei	285
7.4.4	Vrije gelovige teksten	294
7.5	Gegraveerde teksten als uitingen van identiteit	299

HOOFDSTUK 8

Gegraveerde voorstellingen 305

8.1	Inleiding	306
8.2	Vergelijkingen met Nederlandse en Duitse studies	309
8.3	Bijbelgerelateerde decoraties	310
8.3.1	Deugden en andere symbooltaal	310
8.3.2	Bijbelse personen	314
8.3.3	Christus afgebeeld	316
8.4	Lutherse symbolen	325
8.5	Figuratieve verwijzingen naar de lutherse confessie	330

DEEL V

KERKGESCHIEDENIS EN MATERIELE CULTUUR VAN NEDERLANDSE LUTHERANEN

HOOFDSTUK 9

Luthers avondmaalsgerei als een identiteitsdrager van een confessionele minderheid 335

Woord van dank 349

Zusammenfassung 353

Summary 365

Bijlagen bij de hoofdstukken 375

Bijlage 1 bij hoofdstuk 1	376
Opsomming van geïnventariseerde kleine bekers	
Bijlage 1 bij hoofdstuk 5	377
Enige opmerkingen bij de specifieke benamingen voor onderdelen van avondmaalsgerei	
Bijlage 2 bij hoofdstuk 5	380
Ouweldoosjes	
Bijlage 3 bij hoofdstuk 5	383
Gegevens met betrekking tot de verspreiding en herkomst van de tazza's	
Bijlage 1 bij hoofdstuk 6	387
Chronologische lijst van objecten waarvan de Nederlandse zilversmid bekend is	

Bijlage 2 bij hoofdstuk 6	394
Lijsten met objecten waarvan de tekens niet te achterhalen zijn	
Bijlage 3 bij hoofdstuk 6	397
Lijst met namen van bedrijven die fabrieksmatig avondmaalsgerei produceerden	
Bijlage 4 bij hoofdstuk 6	399
Lijst met namen van buitenlandse zilvermeden	
Bijlage 5 bij hoofdstuk 6	401
Lijst van tingieters	
Bijlage 6 bij hoofdstuk 6	404
Schema van plaatsen waar avondmaalsgerei in Nederland vervaardigd is en waar het in gebruik is	
Bijlage 7 bij hoofdstuk 6	406
Chronologische lijst van de volledige schenkersinscripties	
Bijlage 8 bij hoofdstuk 6	413
Lijst van incomplete of afgekorte namen van schenkers	
Bijlage 1 bij hoofdstuk 7	415
Inscripties waarin de naam van de gemeente is gecombineerd met een verwijzing naar de lutherse traditie en/of lutherse kerk ter plaatse	
Bijlage 2 bij hoofdstuk 7	421
Bijbeleitatens op luthers avondmaalsgerei	
Bijlage 1 bij hoofdstuk 8	424
De objecten met een zwaan als decoratie	
Bijlage 2 bij hoofdstuk 8	426
Overige voorkomende symbolen	
Verantwoording van de illustraties	429
Lijst van gebruikte afkortingen	434
Literatuurlijst	435
Registers	454
Register van persoonsnamen en geografische namen	454
Zaakregister	463
Over de auteur	469
Lijst publicaties van Quaestiones Infnitae	471